

پژوهشی برای معرفی شاهنامه مصور نو یافته از دوره صفوی (شاهنامه شاملو) متعلق به کتابخانه کاخ موزه نیاوران، تهران

عبدالمجید حسینی راد*

دانشیار دانشکده هنرهای تجسمی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۲/۷/۷، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۲/۹/۳)

چکیده

شاهنامه بیش از هر اثر ادبی در ایران مصور شده و نسخه‌های مصور ارزشمندی از آن تا به امروز شناخته شده است. با اینحال برخی از آنها تا کنون ناشناخته مانده‌اند. نسخه‌ای که در اینجا معرفی می‌شود، پیش از انقلاب در اختیار دفتر مخصوص فرح پهلوی قرار داشته و در روز عید سال ۱۳۵۵، به مناسبت پنجاهمین سال شاهنشاهی پهلوی توسط فرح به شاه ایران اهدا شده است. این نسخه که تا سال‌ها پس از انقلاب دسترسی به آن مقدور نبوده، تاکنون از نظر محققان پنهان مانده و از آن در نوشته‌های محققان هنر ایران خبری داده نشده است. از تجدید جلد، مرمت و کیفیت نقاشی‌ها می‌توان پی برد که پیش از دوران پهلوی در کتابخانه قاجارها جای داشته است و اینک مامن آن کتابخانه کاخ نیاوران تهران است. این مقاله نسخه حاضر را که به سفارش حسین خان شاملو حاکم هرات در سال ۱۰۰۸ قمری صورت اتمام یافته، معرفی و آن را به اسم "شاهنامه شاملو" نامگذاری می‌کند. تحقیق حاضر، به روش تحلیل آثار با بررسی خود نسخه و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. شاهنامه شاملو در مجموع ۴۴ نگاره بدون امضا دارد و به خط نستعلیق جانی ابن محمد قاسم محمد مومن مشهور به "اصح کرمانی" است.

واژه‌های کلیدی

نگارگری ایران، هنر صفوی، مکتب هرات، شاهنامه مصور، حسین خان شاملو، شاه عباس اول.

مقدمه

فضائل ملت بوده، در برابر گفته‌های شاه محمود، به مردی دفاع کرده است. شاید سرّ این که در همه دوران‌ها هر پادشاه و حاکمی خواسته مشروعیتی برای خود دست و پا کند و سفارش نسخه یا نسخه‌هایی مصور از شاهنامه داده نیز همین بوده است. برخی حاکمان و والیان محلی نیز ارادت خود را به پادشاه زمان با سفارش شاهنامه‌ای مصور و تقدیم آن به ایشان نشان داده‌اند.

نسخه مصوری که در اینجا معرفی می‌شود، به سفارش حسین خان شاملو حاکم هرات (۱۰۰۷ - ۱۰۲۸ ق.)، در سال ۱۰۰۸ قمری در هرات صورت اتمام یافته است. می‌توان تصور کرد که این شاهنامه از زمان اتمام در کتابخانه‌های حاکمان مختلفی جای داشته و توسط کسانی که آن را در اختیار داشته‌اند، بارها دست به دست و یا اهدا شده است. سرگذشت این نسخه تا به روزگار ما بدرستی روشن نیست اما بی شک به عنوان نسخه‌ای سلطنتی، کتابخانه‌های حاکمان متعددی را تا به امروز به خود دیده است. آخرین مامن این نسخه، کتابخانه سلطنتی کاخ نیاوران تهران است که پس از انقلاب اسلامی از سال ۱۳۷۹ به آنجا منتقل شده است. نسخه مورد نظر، هدایی فرح پهلوی به مناسبت پنجاهمین سال سلطنت پهلوی به شاه است، اما اینکه این نسخه از کجا، چگونه و به چه واسطه‌ای به دفتر مخصوص^۱ راه یافته است، روشن نیست. بررسی حاضر، ضمن معرفی این نسخه و نگاره‌های آن، آن را به اسم "شاهنامه شاملو" نامگذاری می‌کند.

شاهنامه فردوسی دربرگیرنده افسانه‌ها، اسطوره‌ها و داستان‌های تاریخی و ملی ایرانیان است. این کتاب به دلیل عظمت هنر شعری و داستان‌پردازی فردوسی و به دلیل آمیخته شدن حکایات آن با سرنوشت و فرهنگ ایرانیان، از زمان سروده شدنش همواره مورد توجه دربارها، حاکمان، فرهنگ‌دوستان، عامه مردم و هنرمندان نقاش بوده است. شاهنامه از بدو پیدایش در تاریخ هنر، فرهنگ و ادب فارسی، نقشی بلند مرتبه بازی کرده و هیچ اثر ادبی دیگری آنچنان که شاهنامه در حیطه‌های مختلف تاثیرگذار بوده، نقش نداشته است.

شاهنامه فردوسی بیش از هر کتاب دیگر فارسی پس از سروده شدنش تا به امروز مصور شده است و هنرمندان نقاش، خوشنویس و مذهب، هنر خود را به واسطه آن به نسل‌های مختلف ارایه کرده‌اند. تصاویر شاهنامه اگر نه بیشتر اما همسنگ متن شاهنامه در رساندن پیام فردوسی و هنر ایرانیان به چشم و گوش جهانیان تاثیرگذار بوده‌اند. اگر چه هیچ اثری از دست نوشته‌ای که فردوسی خود نگاشته و به پیشگاه محمود غزنوی برده باقی نمانده، اما داستان تقدیم شاهنامه به شاه غزنوی و پاره‌هایی که وی با دانای طوس گفت، آن چنان شهره بوده که جزئیات آن نیز در تواریخ ثبت شده است. آنچه از گفتگوی فردوسی با محمود غزنوی در کاخش در غزنین نقل شده، حکایت از آن دارد که شاعر از آفریده خود، شاهنامه و پهلوان پهلوانان ایران زمین، رستم، که گویی عصاره تاریخ ایرانیان و

مصورسازی شاهنامه

کرده‌اند. در این جایابی‌ها، تغییرات و تعمیرات بوجود آمده در متن، تصویر، صحافی و جلد شاهنامه‌ها به نحوی است که سرنوشت تحولات تاریخی هنر، هنرمندان، سلسله‌ها، پادشاهان و رویدادهای بزرگ تاریخی را در آنها می‌توان دید. شاهنامه‌های مصور همچنین زینت بخش و موجب فخر و مباهات کتابخانه‌های مهم سلاطین و بزرگان بوده‌اند و این موضوع تا به امروز نیز ادامه دارد.

معرفی نسخه

این شاهنامه مصور نویافته که هنوز در لفافه ترمه گلابتون قاجاری خود قرار دارد، مربوط به ربع اول سده یازدهم قمری است. در مجموع ۴۴ نگاره در صفحات مختلف و دو سرلوح مذهب عالی در ابتدای کتاب و دو لچکی در صفحه انجامه دارد. نسخه به خط نستعلیق جانی ابن محمد قاسم محمد مومن مشهور به "اصح کرمانی" و دارای ۴۵۶ ورق در قطع ۲۵ × ۳۸/۵ سانتیمتر است. این شاهنامه که روی کاغذ دولت آبادی نوشته شده، بنا بر یادداشت کاتب آن در صفحه انجامه، در روز چهارشنبه بیست و هفتم رمضان سال ۱۰۰۸ ق. به

کتاب‌آرایی، سنتی باستانی بوده که کمترین شواهد آن مربوط به گزارش‌هایی است که از کتاب "ارتنگ" مانی و کتاب‌آرایی مانویان در زمان ساسانیان باقی مانده است. دیوار نگاره‌های پنجنکت و تزئینات کاشی نگاره‌ها و ظروف سفالین دوره سلجوقی نظیر بشقاب مصور سفالینی که تسخیر یک قلعه را نشان می‌دهد و سواران در آن به نام مشخص شده‌اند و جامی که داستان بیژن و منیژه را در سه ردیف افقی مصور کرده است (هر دو متعلق به گالری هنر فریر) نیز، موید تصویرگری از مضامین کهن و داستان‌های باستانی به روی سفالینه‌هاست. بر این اساس، مصور کردن شاهنامه فردوسی، از سویی مرهون سنت کتاب‌آرایی پیش از دوره اسلامی است و از دیگر سو، ریشه در نقاشی‌های روی ظروف و دیوارآرایی مضامین تاریخی، پهلوانی و شاهانه‌ای دارد که پس از وقفه‌ای در ابتدای دوران اسلامی، بتدریج احیا شده‌اند.

شاهنامه‌های مصور، گاه نقشی مهم در داد و ستدهای سیاسی و جنگ و صلح میان حاکمان مختلف بازی کرده‌اند و گاه روزگار درازی را در تحولات حاکمیتی، از این پایتخت به آن مرکز حکومتی و از کتابخانه سلطنتی پادشاهی به کتابخانه پادشاه دیگری سپری

تصویر ۲- صفحهٔ انجامه شاهنامه شاملو که در آن نام کاتب و تاریخ اتمام آن در سال ۱۰۰۸ قمری برای حسین خان شاملو در دارالسلطنه هرات ذکر شده است، کتابخانه کاخ موزه نیاوران، تهران.

تصویر ۱- جلد شاهنامه شاملو با لفاف ترمه گلابتون قاچاری، کتابخانه کاخ موزه نیاوران، تهران.

دربار او در هرات کار کتابت و اتمام نگاره‌های این نسخه به پایان رسیده است، اگرچه شاید اتمام بعضی از نقاشی‌ها کمی متاخرتر از تاریخ کتابت نسخه باشد و چون حسین خان از سال ۱۰۰۷ تا ۱۰۲۷ ق. بر هرات حکمرانی می‌کرده است، این احتمال دور از ذهن نیست. در کتیبه‌های دو نگاره از ۴۴ مجلس مصور آن نام این حاکم نوشته شده است: یکی در نگاره "گذشتن سیاوش از آتش" که به روی صفحه ۱۶۶ (پشت ورق ۸۳) نقاشی شده است؛ در این نگاره بر سردر کاخ، جایی که سودابه در کنار کیکاوس به صحنه گذشتن سیاوش از آتش نگاه می‌کند، عبارت "حسین خان عادل" خوانده می‌شود. نوشته دیگر در نگاره داستان "رزم کیخسرو با افراسیاب و گرفته شدن گنگ دژ" قرار دارد. در این نگاره، کتیبه‌ای بر بالای پنجره‌ای که دو پیکره روی زمینه قرمز با گل و بوته‌های سفید در آن نقاشی شده‌اند، دیده می‌شود. روی زمینه لاجوردی مذهب کتیبه، این عبارت به رنگ سفید خوانده می‌شود: "در کتابخانه نواب نامدار حسین خان عادل" (تصاویر ۳ و ۴).

تصویر ۴- بخشی از تصویر ۳ که در آن نام کتابخانه حسین خان شاملو حامی نسخه دیده می‌شود. ماخذ: (کتابخانه کاخ موزه نیاوران)

سفارش حسین خان شاملو در دارالسلطنه هرات صورت اتمام یافته ولی تاکنون از دیده محققان هنر پنهان مانده و مورد بررسی قرار نگرفته است (تصاویر ۱ و ۲).

در برگه معرفی نسخه که روی سربرگ "دفتر مخصوص" نگاشته شده، مشخصات آن به این شرح توضیح داده شده است:

"نسخه خطی (دستنویس) شاهنامه فردوسی از دوران صفوی با جلد روغنی مصور که بفرمایش حسین خان شاملو از رجال عهد صفوی و بخط محمد مومن فرزند محمد قاسم معروف به (اصح کرمانی) در تاریخ ۱۰۰۸ هجری قمری کتابت شده و با تذهیب و مینیاتورهای آن زمان بشیوه هرات آرایش یافته است. همه برگ‌های کتاب متن و حاشیه و جدول کشی شده و دو سرلوح مذهب در دو صفحه اول و دو لچکی مذهب در انتهای کتاب ساخته شده است. نسخه کلاً دارای ۴۴ قطعه مینیاتور عالی است که جابجا بین صفحات کتاب نقاشی شده‌اند."

نام حسین خان شاملو در انجامه کتاب، نشان می‌دهد که در

تصویر ۳- رزم کیخسرو با افراسیاب و گرفته شدن گنگ دژ، ۱۳۷ × ۲۵۰ مم. شاهنامه شاملو، کتابخانه کاخ موزه نیاوران، تهران. ماخذ: (انتشارات زرین و سیمین)

شاه، ولایت هرات را به فرزندش حسن خان واگذاشت که او نیز از حامیان هنر و کتاب‌آرایی بود. فوت حسین خان و جانشینی پسرش را اسکندر بیگ در تاریخ خود ثبت کرده است: "این سال [۱۰۲۷ ق.] حسین خان شاملو بیگلربیگی که از ملازمان قدیمی حضرت اعلی بود و بحسن خدمات لایقه و قدمت خدمت مورد تربیت و ترقی گشته بیست سال بود که در کمال اقتدار و استقلال والی نافذ الامر دارالسلطنه هرات و بیگلربیگی خراسان بود و در احکام و مناشیر پیر غلام قدیمی خطاب می نمودند در این سال مریض گشته باجل طبیعی فوت شده به دارالملک بقا پیوست و حسب الامر آن حضرت که طبع همایونش معیار حق شناسی است در روضه مقدسه رضویه علی مشرفها الصلوة و التحیه مدفون گشت خلف صدقش حسن خان بجای پدر منصوب گشته الکاء و قشون و منصب جلیل القدر امیرالامرائی خراسان به او تفویض یافته بلوازم دارایی پرداخت" (ترکمان، ۱۳۸۷، ۹۴۲).

اصح کرمانی خوشنویس نسخه

اگرچه خط این خوشنویس پخته و عیار قابل توجهی دارد ولی جزو خوشنویسان گمنام سده یازدهم است؛ در کتاب *احوال و آثار خوشنویسان مهدی بیانی* نیز مدخلی به نام جانی ابن محمد قاسم محمد مومن معروف به اصح کرمانی ثبت نشده است. اما مدخل‌های متعددی برای محمد مومن آمده است که رقم‌های هیچیک از آنها با رقم کاتب این نسخه یکسان نیست و برخی نیز هم‌زمان با کاتب نسخه نبوده‌اند. مهم‌ترین آنها محمد مومن فرزند خواجه عبدالله مروارید است که کاتبی مشهور و در روزگار شاه طهماسب در نیمه اول سده دهم قمری فعال بوده است. رقم این کاتب عمدتاً محمد مومن بن عبدالله و محمد مومن بن عبدالله مروارید بوده است (بیانی، ۱۳۶۳، ۱۲۷۵ و ۱۲۷۶). دیگری محمد مومنی است که در صفحه ۸۴۱ کتاب آقای بیانی نام او آمده و معاصر محمد مومن هروی فرزند شاه محمود هروی بوده است. آقای بیانی از این کاتب نسخه‌ای از فرهنگ جهانگیری در کتابخانه کاخ گلستان با رقم "کتبه العبدالمذنب محمد مومن بتاریخ شهرربیع الاول ۱۰۳۲" و نسخه‌ای از دیوان بابافغانی با رقم: "حرره العبد محمد مومن" در مجموعه‌ای خصوصی در تهران را دیده و نقل کرده است (همان، ۸۴۱ و ۸۴۲). اما در رقم این کاتب نیز "ابن محمد قاسم" و یا شهرت او به "اصح کرمانی" نیامده است. بنابراین قاطعانه نمی‌توان این دو را یک شخص دانست، مگر اینکه رقم‌های دیگری با پسوند‌های مرتبط از او یافته شود و یا دست نوشته‌های آنها با یکدیگر تطبیق داده شود و از آن نتایج مثبت گرفته شود. علاوه بر این، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، جُنکی از مکاتیب به شماره ۲۳۲۷ به تاریخ ۱۰۱۷ ق. وجود دارد که در صفحه ۱۷۰۳ آن، نامه‌ای از زبان اصح کرمانی به میرزا فصیحی نقل شده، اما این سند هم نکته‌ای که بتواند راهگشای شناخت خوشنویس شاهنامه شاملو باشد را ارایه نمی‌کند.

نوشته‌های مورد بحث نشان می‌دهد که اولاً حسین خان شاملو پس از اولین سال حکمرانی‌اش در هرات، کتابخانه و نقاشخانه خود را راهاندازی و فعال کرده است و یا کتابخانه‌ای را که پیش از حکمرانی او در هرات فعال بوده، مورد توجه و حمایت قرار داده است تا برای او این نسخه را آماده سازند و احتمالاً او آن را در آینده به شاه صفوی اهدا نماید. دوم اینکه با توجه به کیفیت نگاره‌ها و نزدیکی آنها به شیوه کار نقاشان قزوین و هم‌عصران رضا عباسی، از نگارگرانی در دستگاه خود برخوردار بوده است که تحولات نقاشی قزوین و اصفهان را در اواخر سده دهم و اوایل سده یازدهم بخوبی در کار خود منعکس کرده‌اند و یا شاید برخی از نقاشان قزوین و اصفهان پس از انتقال پایتخت و توجه بیشتر شاه عباس و دربار به مسئله ساخت شهر جدید و ساختارهای معماری به جای کتاب‌آرایی، به هرات کوچیده باشند. البته در این میان تأثیرات محمدی هروی و حضور حبیب الله سلوهای را در کارگاه حسین خان شاملو در هرات نباید نادیده انگاشت.

حسین خان شاملو حامی نسخه

"شاملو"، نامی است عمومی که در زمان عثمانی‌ها به قبایل ترکمن‌های حلب گفته می‌شد. آنها بعد از شیخ جنید در بین مریدان طریقت اردبیل جای گرفته بودند و در تشکیل دولت صفوی همکاری داشتند. از زمان شاه اسماعیل، چند نسل از آنها مقام امیرالامرائی یافتند و اعتبار خود را در دستگاه صفوی حفظ کردند (سومر، ۱۳۷۱، ۵۹-۶۰). شاه عباس اول نیز که در کودکی در حمایت علیقلی خان لله، والی هرات و طایفه شاملو بود به دستیاری همان‌ها به سلطنت رسید.

طبق نوشته اسکندربیگ ترکمان در تاریخ عالم آرای عباسی، در سال دوازدهم سلطنت شاه عباس اول (۱۰۰۷ ق.)، حکومت دارالسلطنه هرات و امیرالامرائی کل خراسان به حسین خان شاملو که قبلاً حاکم قم بود واگذار شد (ترکمان، ۱۳۸۷، ۴۳۳ و ۵۷۴). براساس نوشته همین مورخ، از آنجا که نوروز سال چهاردهم جلوس شاه عباس مطابق روز چهارشنبه پنجم ماه رمضان المبارک ۱۰۰۸ ق. اتفاق افتاد، پس از گذراندن ایام نوروز در مشهد، به سوی دارالسلطنه هرات عزیمت کرد و در آنجا "در باغ شهر نزول فرمودند حسینخان شاملو حاکم آنجا با اهالی و اعیان رسم استقبال به جای آورده بخدمات لایقه قیام نمودند" (ترکمان، ۱۳۵۴، ۵۹۸). احتمال دارد که در همین سفر بوده که نسخه مورد نظر که کتابت آن در همان روزهای رسیدن شاه عباس به هرات به پایان رسیده بوده، به عنوان پیشکش به شاه تقدیم شده باشد. چرا که شاه عباس چندماهه‌ای را در هرات اقامت کرد و به مسائل مختلف طوایف ازبک و امارت بلخ و سایر ولایات خراسان از جمله میمند و فاریاب و اندخود و شبرغان پرداختند (همان، ۶۰۱).

حسین خان، نوزده سال بعد (۱۰۲۷ ق.) دارفانی را وداع گفت. ارادت او نسبت به شاه عباس آنقدر بود که پس از مرگش،

مشخصات نسخه

معلوم است که نقاش با نقاشی رنگ روغنی به خوبی آشنا بوده و به آن شیوه نیز کار می‌کرده است. پیکر پهلوانان، حرکات و حالات چهره آنها، سرشار از حس زندگی است و این احساس در رنگ‌های جرمی و رد قلم‌ها دیده می‌شود؛ سواران و اسب‌های آنها بسیار پر حرکت و در حالت‌های متنوع نشان داده شده‌اند. ترکیب‌بندی و چیدمان پیکره‌ها به صورت دو گروه مقابل هم، صورت‌سازی‌ها، ارتفاع خط افق و نحوه نمایش منظره زمینه به نحوی است که تا پیش از دوره قاجار نظیر آنها شناخته شده نیست. در عین حال در میان آثار هنرمندان جلدساز و نقاشان شیوه روغنی این دوران، نظیری برای این نقاشی‌ها دیده نمی‌شود، مگر در نقاشی‌های بدون امضای مشابهی در پشت روی جلد شاهنامه‌ای دیگر و در صورت‌سازی‌های صنایع‌الملک و برخی از نقاشی‌های او از صحنه‌های جنگ سوارکاران برای کتاب هزار و یکشب.

در نگاره روی جلد، پهلوان‌ها با حرکت‌هایی کاملاً نمایشی مشغول قدرت‌نمایی و مبارزه هستند. همه آنها لباس رزم و زره‌های مشبک زرین و یکسانی که تا بالای زانو را می‌پوشاند، بر تن دارند. خودی طلایی با پرهای سیاه و قرمز بر سر دارند و شالی به دور آن بسته‌اند. دو پهلوان جوان با چهره‌های بدون ریش در وسط صحنه دیده می‌شوند؛ یکی از آنها سوار مقابل خود را با شمشیر مورد هجوم قرار داده و دیگری پهلوان ریش‌داری را از روی اسبش با یک دست به هوا برده و آماده پرتاب کردن اوست. جنگجویان ریش‌دار دیگری با گرز و شمشیر و تیر و کمان در طرفین صحنه، مقابل یکدیگر قرار گرفته‌اند.

در سمت راست، پرچمی سیاه با نقش شیر و خورشید و نوشته "یا الله یا محمد یا علی" بالای سر سواران نقاشی شده است در حالی که اژدهایی دمان بر انتهای چوب پرچم دیده می‌شود. بر بالای سر پهلوانان سمت چپ نیز پرچمی قرمز با نوشته "نصر من الله و فتح قریب" نقاشی شده که در انتهای چوب آن کله حیوانی شبیه به سر شیر دیده می‌شود. این مجلس رزم در دشت همواری تجسم یافته و در افق، کوه‌ها، تپه‌ها و درختان مختلفی نقاشی شده و ابرهای پف کرده‌ای آسمان را پر کرده‌اند.

پشت جلد نیز صحنه رزم مشابهی با همین، کیفیت و ظرافت نقاشی شده است (تصاویر ۵ و ۶). نگاره پشت جلد، پهلوان جوانی را سوار بر اسبی که روی پاهای عقب بلند شده است، نشان می‌دهد. این پهلوان، دو جنگجو را از روی اسب‌هایشان به هوا بلند کرده و آماده پرتاب کردن آنهاست. دو پهلوان مذکور شبیه جنگجویان نگاره روی جلد و با لباس، زره و خود آنها نقاشی شده‌اند. در سمت چپ، سه سوار به این صحنه خیره شده و در مورد شجاعت پهلوان جوان صحبت می‌کنند. در سمت راست نیز تعدادی سوار به صف ایستاده و رزم‌آوری پهلوان جوان را نگاه می‌کنند. دستارها و جامه پیکره‌های این نگاره، شبیه به پوشش مردمان سده‌های ۱۱ و ۱۲ ایران است و لباس پهلوان جوان نیز به لباس افسران و شاهزادگان اروپایی می‌ماند. زمینه این نگاره نیز مشابه نقاشی روی جلد نقاشی شده است.

این نسخه که از این پس می‌توان آن را "شاهنامه شاملو" نامید، به علت در دسترس نبودن، نه در کتاب "شاهنامه‌های ایران" تالیف مرحوم سید محمد باقر نجفی (۱۳۷۵) و نه در کتاب "نامورنامه" سید عبدالمجید شریف زاده (۱۳۷۰)، که هر دو شاهنامه‌های موجود در کتابخانه‌های ایران را بررسی و معرفی کرده‌اند، نامی از آن برده نشده است. در آثار نسخه‌شناسی پژوهشگران قدیمی‌تر نقاشی ایرانی نیز نشانی از این نسخه دیده نمی‌شود. بخصوص ایوان سچوکین نیز در کتاب جامع خود با عنوان "les peintures des manuscrits de shah abbas I à la fin des safavis" (1964) که در آن به معرفی نسخه‌های دوره شاه عباس اول تا پایان دوره صفوی پرداخته از آن خبری نداده است.

تتها اطلاعات قابل پیگیری در مورد این نسخه، یادداشتی است که آنتونی ولش در پاورقی شماره ۳۸ از صفحه ۱۷۳ کتاب خود با عنوان "Artists For the Shah" در سال ۱۹۷۶ آورده است. ولش در این یادداشت که مربوط به نقش حمایت‌گرانه حسین خان شاملو از هنر کتاب‌آرایی در هرات اوایل سده یازدهم است، اشاره می‌کند که به تازگی (۱۹۷۵) شاهنامه‌ای به تاریخ ۱۰۰۸ هجری قمری در حراج ساتی فروخته شده که دارای ۴۴ نگاره بدون امضا بوده است و به سفارش حسین خان شاملو تهیه شده است (Welhc, 1976, 173). مشخصات نسخه مورد نظر ولش، یقیناً با مشخصات شاهنامه مورد بحث این مقاله یکسان است و به نحوی که هنوز روشن نشده است، به دفتر مخصوص فرح پهلوی راه یافته و یا توسط او خریداری شده تا در روز عید سال ۱۳۵۵ بمناسبت پنجاهمین سال شاهنشاهی دودمان پهلوی به شاه اهدا شود. این نسخه پس از آن در دفتر مخصوص نگهداری می‌شده و از دیده محققان پنهان و ناشناخته مانده؛ بویژه اینکه تا سال‌ها پس از انقلاب دسترسی به آن مقدور نبوده است. براساس گفته مسئول کتابخانه کاخ نیاوران، این نسخه از سال ۱۳۷۹ به کتابخانه کاخ انتقال یافته و تا زمان رونمایی از آن در خرداد ۱۳۹۰ از وجود آن اطلاعی در دست نبوده است.^۲

جلد نسخه

نقاشی‌های جلد روغنی این نسخه که جنگجویی، دلاوری و رزم پهلوانان شاهنامه را با زیبایی چشمگیری به تصویر کشیده‌اند، فاقد امضا هستند، اگر چه به نظر می‌رسد نقاشی قوی دست و خیره آنها را ساخته باشد. این نگاره‌ها حال و هوای کار نقاشان دوران قاجار را نشان می‌دهند اما با ظرافت و مهارتی فوق‌العاده منحصر بفرد که کمتر نظیر آن را در کار نقاشان نامدار این دوره می‌توان دید. صحنه‌های مذکور به شیوه فرنگی‌سازی طبیعت‌گرایانه با درخت‌ها، کوه‌ها و آسمان ابری و با سایه روشن حجم‌پردازانه نقاشی شده‌اند. از نحوه قلم زدن و رنگ‌گذاری‌ها

تصویر ۶- نقاشی روغنی پشت جلد شاهنامه شاملو، کتابخانه کاخ موزه نیاوران، تهران. ماخذ: (انتشارات زرین و سیمین)

تصویر ۵- نقاشی روغنی روی جلد شاهنامه شاملو، کتابخانه کاخ موزه نیاوران، تهران. ماخذ: (انتشارات زرین و سیمین)

مداد به فارسی نوشته شده است: ۱۶۲ احمدی. پس از ورق اول، یک ورق تازه برای نوشتن متن اهدای نسخه توسط دفتر مخصوص اضافه شده است. پشت این ورق (روی صفحه سه)، اهدائیه کتاب بمناسبت پنجاهمین سال تاسیس پادشاهی پهلوی در روز اول فروردین ۲۵۳۵ [۱۳۵۵]، به محمدرضا پهلوی با امضای فرح پهلوی به خط تحریری استادانه قلمی شده است (تصویر ۹).^۵

در بالای صفحه پنجم، این کلمات زیر چند خط افقی در دو سطر یادداشت شده است: تصویر ۵۵ (به سیاق نوشته شده است)، سرلوح دوصفحه، جلد برون مصور، اندرون فوم قرمز. خط این یادداشت مربوط به دوره قاجار و احتمالاً هنگام مرمت و صحافی نسخه در این دوران نوشته شده است. در وسط همین صفحه نیز آثار پاک شدگی و مرکب مالی یادداشت‌ها و احیاناً مهرهایی وجود دارد. به زحمت می‌توان کلمات کتابخانه مبارکه را در پاک‌شدگی وسط صفحه تشخیص داد. این دو کلمه، بخشی از یک یادداشت مفصل‌تر است که متأسفانه مابقی آن قابل خواندن نیست اما ارتباط آن را با کتابخانه سلطنتی قاجار نشان می‌دهد. همچنان که لفافه نسخه نیز از ترمه گلابتون نفیس قاجاری تهیه شده است. بی‌شک این پاک‌شدگی‌ها پس از مرمت نسخه و خروج آن از کتابخانه سلطنتی قاجار صورت گرفته است چرا که لکه مرکب مالی و پاک‌شدگی‌ها روی قسمت حاشیه شده بعد

همانطور که اشاره شد، مشابه نقاشی پشت و روی جلد این شاهنامه با اندکی اختلاف در چیدمان و حالت پیکره‌ها و سایر عناصر در رو و پشت جلد شاهنامه‌ای دیگر متعلق به کاخ گلستان تهران به شماره ۲۲۵۰، موسوم به "شاهنامه میرزا صالح" نیز دیده می‌شود. نسخه اخیر که فاقد نام کاتب و تاریخ کتابت است، به نام شاهنامه میرزا صالح گفته شده و نگاره‌های آن شیوه‌ای متاخرتر و مربوط به نیمه دوم سده یازدهم مکتب اصفهان را نشان می‌دهند.^۶ براساس نوشته نامور نامه، اندازه جلد این شاهنامه ۳۷۰ × ۲۲۵ میلیمتر است و تعداد نگاره‌های آن ۴۳ مجلس ذکر شده که به شیوه مکتب اصفهان نقاشی شده‌اند (شریف زاده، ۱۳۷۰، ۶۱). با مقایسه جلد‌های این دو شاهنامه که با یک موضوع و به یک شیوه و کاملاً شبیه به هم نقاشی و ساخته شده‌اند و اینکه داخل جلد‌های هر دو شاهنامه به صورت ساده و به رنگ قرمز است، مشخص می‌شود که هر دو توسط یک فرد و یا در یک کارگاه در دوره قاجار مرمت و صحافی شده‌اند (تصاویر ۷ و ۸).

داخل نسخه

نخستین صفحه در ورق اول بعد از جلد دارای دو یادداشت مختصر در بالا و پایین است؛ در گوشه بالا سمت چپ با مداد یادداشت شده است: no: 1352 و گوشه پائین سمت چپ با

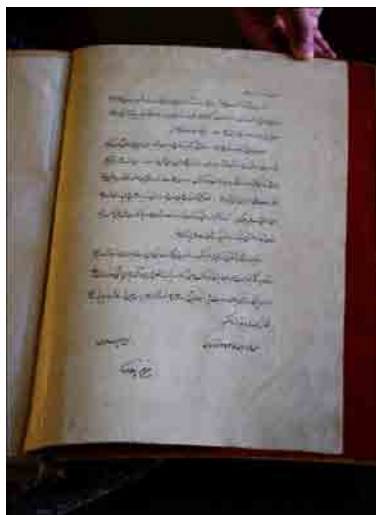
تصویر ۸- نقاشی روغنی پشت جلد شاهنامه موسوم به میرزا صالح، نسخه شماره ۲۲۵۰، متعلق به کاخ موزه گلستان، تهران. ماخذ: (شریف زاده، ۱۳۷۰)

تصویر ۷- نقاشی روغنی روی جلد شاهنامه موسوم به میرزا صالح، نسخه شماره ۲۲۵۰، متعلق به کاخ موزه گلستان، تهران. ماخذ: (شریف زاده، ۱۳۷۰)

تصویر ۱۰- پاک شدگی صفحه یادداشت، شاهنامه شاملو، کتابخانه کاخ موزه نیاوران، تهران.

تصویر ۹- صفحه اهدای نسخه از طرف فرح پهلوی به شاه، شاهنامه شاملو، کتابخانه کاخ موزه نیاوران، تهران.

که معمولاً پس از سده نهم در کتاب آرایی ایرانی بیشتر استفاده شده است و در هر یک از صفحات در اندازه ۱۸۰ در ۳۳۰ میلیمتر اجرا شده است (تصاویر ۱۱ و ۱۲).

در جدول کشی‌ها، رنگ لاجوردی و سرنج تند، پس از زر پهن محرر قرار گرفته است. در سرعنوان‌های داخل متن نیز بیشتر عنوان‌ها با سفیداب ممتاز و تعدادی نیز با لاجورد کم رنگ به خط نستعلیق روی زمینه مذهب مرصع نوشته شده‌اند. بعضی از سرعنوان‌ها هم با رنگ طلایی روی زمینه سفید با اسلیمی‌های ظریف لاجوردی در وسط حاشیه‌های مذهب مرصع نگاشته شده‌اند.

ادامه متن شاهنامه در صفحات بعد از سرلوح ادامه می‌یابد با این توضیح که تمامی صفحات احتمالاً در دوره قاجار همزمان با تجلید و مرمت آن متن و حاشیه شده و دارای جدول کشی به ابعاد ۲۵۰×۱۳۵ میلیمتر است. هر صفحه شامل چهارستون ۲۹ تا ۳۰ میلیمتری است که فاصله میان ستون‌ها نیز شش میلیمتر

تصویر ۱۲- لت سمت راست سرلوح دو صفحه ای، شاهنامه شاملو، کتابخانه کاخ موزه نیاوران، تهران. ماخذ: (انتشارات زرین و سیمین)

از مرمت نیز کشیده شده است (تصویر ۱۰). احتمالاً این نسخه تا پیش از رسیدن به دفتر مخصوص در کتابخانه‌ای خصوصی نگهداری می‌شده است. از همین جا می‌توان دلیل پنهان ماندن این نسخه را از دید محققان دریافت. به ویژه اینکه برای اهدای این نسخه، لازم بوده است آن را از یک مالک خصوصی تهیه کنند و نه از یک مجموعه دولتی و ثبت شده.

سرلوح و حاشیه مذهب آغاز شاهنامه

دو صفحه بعد که آغاز شاهنامه است، با سرلوح بسیار زیبایی بدون امضایی تزئین شده است. این شاهنامه، فاقد مقدمه است و متن آن بدون عنوان در دو ستون که بین آنها پلاناندازی و محرر شده، از همین سرلوح آغاز می‌شود. این سرلوح دو صفحه‌ای دارای تذهیب مرصع و تشعیری مرکب از اسلیمی‌ها و ختایی‌های زیبایی است که نمونه آن در کتاب آرایی این دوره کمتر دیده می‌شود، بخصوص اینکه شرفه‌ها روی حاشیه تشعیر کشیده شده‌اند. اشعار درون سرلوح در ۹ سطر نوشته شده‌اند و میان سطرها پلاناندازی شده و با گل‌ها و برگ‌های ظریف و رنگارنگ تزئین شده است. این سرلوح دارای رنگ لاجوردی پررنگی است

تصویر ۱۱- سرلوح دو صفحه ای، شاهنامه شاملو، کتابخانه کاخ موزه نیاوران، تهران.

است. هر صفحه شامل ۲۹ سطر (۵۸ بیت) است و در بعضی از صفحه‌ها هم اشعار بصورت مورب و چلیپایی، با ترکیب‌های بسیار زیبایی از ختایی‌های مذهب نوشته شده است.

نکته قابل ذکر دیگر، افتادگی بعضی از صفحه‌ها است که با توجه به کلمات رکامه پائین صفحه‌های راست نسخه و مغایرت کلمات شروع صفحه‌های چپ، قابل تشخیص هستند. همین موضوع با توجه به تعداد ابیات ناقص و یادداشت بالای صفحه پنجم مینی بر داشتن ۵۵ تصویر، مشخص می‌کند که تعدادی از ورق‌های این نسخه کنده یا مفقود شده‌اند. در مجموع ورق‌های مفقود دارای ۱۰ صفحه مصور بوده است. یک صفحه نیز در هنگام صحافی قاجاری سفید گذاشته شده است و فقط چهار بیت کتیبه‌های بالا و پائین صفحه نوشته شده است (صفحه ۹۹ به شمارش نگارنده، روی برگ ۵۰، و مقابل صفحه ۹۸ با سر عنوان داستان "گرفتن گیو مازندران را و قتل کردن"). نبود مقدمه و صفحات آغازین نسخه که عنوان شاهنامه را هم شامل می‌شده، این احتمال را نیز ایجاد می‌کند که ممکن است یکی از نگاره‌های مفقود، مربوط به دیدار فردوسی با شاعران غزنه در مقدمه نسخه بوده است.

باید اضافه کرد که تفاوتی در خط بعضی از صفحه‌ها دیده می‌شود؛ اگرچه این تفاوت از نظر عیار خط چندان زیاد نیست، ولی تفاوت در تیرگی مرکب و تا حدودی چاق‌تر بودن و روان‌تر بودن خط نو نویسی مشاهده می‌شود. کلمات رکامه نیز که پس از صحافی، تجلید و متن و حاشیه شدن در دوره قاجار به حاشیه‌های پائین نسخه اضافه شده‌اند نیز، همین ویژگی را دارند. بنابراین می‌شود نتیجه گرفت که بعضی از صفحه‌ها در هنگام مرمت بطور استادانه‌ای متناسب با متن اصلی نسخه بازنویسی شده‌اند.

نقاش و نقاشان نسخه

هیچ یک از نگاره‌های این نسخه امضا ندارد اما از سیاق آثار می‌توان پی برد که حداقل دو یا سه هنرمند، نقاشی‌های آن را کار کرده‌اند. از میان نقاشان کتابخانه حسین خان شاملو، شناخته‌شده‌ترین هنرمند، حبیب‌الله ساوه‌ای است که پیش از حکمرانی حسین خان بر هرات در قم با او ملازم بوده است. از آنجا با حسین خان به هرات آمده و سرانجام نیز به اصفهان رفته و به خدمت کتابخانه شاه عباس درآمد است. قاضی احمد در گلستان هنر می‌نویسد: "مولانا حبیب‌الله از ساوه است بغایت آدمی صفت و درویش است و در تصویر و شبیه‌کشی نظیر ندارد از ساوه بقم آمده مدتی در قم بکار مشغول بود از چرب‌دستی و چابکی انگشت نمای جهان شده و در نقش‌بندی مقبول اهل زمانه گشته روز بروز در ترقی است نواب حسین‌خان شاملو حاکم دارالمومنین قم او را ملازم ساخته به هرات برد نواب کامیاب سپهر رکاب او را از خان گرفته حالا در دارالسلطنه اصفهان بخدمت سرکار همایون اشتغال دارد و در سلک نقاشان خاصه شریفه منخرط است" (قمی، ۱۳۵۹، ۱۵۱ و ۱۵۲). بنابراین اگرچه نقاشی‌های این نسخه فاقد امضا و نام نقاش هستند، می‌شود بعضی از نگاره‌های این نسخه را به حبیب‌الله ساوه‌ای نسبت داد و شاید این هنرمند بواسطه پیشکسوتی و چابک

دستی در نقاشی و نزدیکی به حسین خان که او را از قم با خود به هرات آورده بوده، سرپرستی کارگاه هرات را در هنگام ساخته شدن این نسخه به عهده داشته است. در چرب‌دستی او همین بس که شاه عباس او را برای خدمت در کارگاه پایتخت از حسین خان گرفته است و شاید این انتقال پس از آن بوده است که احتمالاً نسخه مورد بحث به شاه عباس اهدا گردیده و هنر او مورد پسند شاه واقع شده است. آقای فرانسیس ریشارد در معرفی نسخه‌های نفیس کتابخانه ملی فرانسه، دو نسخه به تاریخ‌های ۱۰۱۴ و ۱۰۲۳ قمری را نام می‌برد که توسط حبیب‌الله برای شاه عباس ساخته شده‌اند (ریشارد، ۱۳۸۳، ۲۱۵). سپس نسخه‌ای از خمسه نظامی را معرفی می‌کند که در فاصله سال‌های ۱۰۲۱ و ۱۰۴۱، یعنی دوران حکمرانی حسین خان و فرزندش حسن خان، در هرات تهیه شده است. یکی از نگاره‌های این خمسه که گفتگوی خسرو پرویز با شیرین در ایوان کاخ است. علاوه بر شباهت‌های میان پیکره‌های آن با پیکره‌های شاهنامه شاملو، درخت چناری با برگ‌های رنگین که پرنده‌ای روی یکی از شاخه‌های آن نشسته در پس زمینه آن نقاشی شده است که مشابه درخت و پرنده‌ایست که در نگاره "شبیخون زدن شاپور به قیصر روم" (مجلس چهل و یکم، تصویر ۲۰)، نقاشی شده است. به این ترتیب می‌توان در انتساب اغلب نگاره‌های این نسخه به حبیب‌الله اطمینان حاصل کرد. نقاش دیگری که می‌توان برخی نگاره‌های این شاهنامه را به او منتسب کرد، محمدی هروی است که در اواخر سده دهم و اوایل سده یازدهم در هرات فعال بوده است (کریم زاده تبریزی، ۱۳۷۰، ۱۱۰۳). مصطفی عالی در مناقب هنروران نام این نقاش را آورده و از او به عنوان شاگرد محراب یاد کرده است: "علاوه بر اینان، استاد محمدی هروی است، که استادی باهرا ایجاد و شاگرد محراب آتی الذکر است" (عالی افندی، ۱۳۶۹، ۱۰۴). از کارهای او که رقم و تاریخ دارد و در موزه گیومه پاریس نگهداری می‌شود یک طراحی از زندگی روستایی است که رقم آن محمدی مصور به تاریخ ۹۸۹ قمری است و دیگری طرحی است در یک مرقع به شماره ۱۵۷۲ متعلق به کتابخانه ملی پاریس که یک چشم‌انداز کوهستانی با تعدادی پیکره را نشان می‌دهد و رقم محمدی مصور دارد (کریم زاده، ۱۳۷۰، ۱۱۰۶ - ۱۱۱۰). میان پیکرنگاری‌های این طراحی‌ها با برخی نگاره‌های شاهنامه شاملو شباهت‌های نزدیکی وجود دارد، بخصوص پیکره‌های زنانه با سربند مخصوص و کلاه و دستارهای مردانه. می‌شود احتمال داد که او نیز در نقاشی‌های شاهنامه شاملو همکاری داشته است.

نگاره‌های شاهنامه شاملو

نگاره‌های این نسخه، محصول یکی از ریشه‌دارترین مکتب‌های نگارگری است. اگرچه با انتقال کتابخانه سلطنتی از قزوین به اصفهان میراث تحولات مکتب قزوین در اواخر سده دهم به پایتخت جدید منتقل شد و در آنجا با پیشتازی صادقی و رضا عباسی و شاگردان او گسترش یافت و به پختگی رسید، اما نباید فراموش کرد که آتش این تحول ابتدا در قزوین و در آثار استادانی همچون مولانا اصغر کاشانی، صادقی، محمدی و رضای جوان بود که شعله ور شد. بنابراین کتابت

تصویر ۱۴- دیدن اسکندر گوش بستر
را در راه بابل، ۱۳۵ × ۲۵۰ مم، شاهنامه
شاملو، کتابخانه کاخ موزه نیاوران،
تهران.
ماخذ: (انتشارات زرین و سیمین)

وجود آمده است. در مجموع، مهارت در رنگ آمیزی، ظرافت اجرا و ترکیب بندی‌های خوبی که در مجموعه نقاشی‌ها و صفحات مذهب دیده می‌شود، نشان از تهیه این نسخه نفیس به عنوان یک سفارش درباری دارد.

در ادامه، عنوان و اندازه نگاره‌های این نسخه، توضیح داده می‌شود:
مجلس اول: پند دادن منوچهر لشکریان را پس از کشته شدن سلم، ۱۴۰ × ۲۵۲ مم (تصویر ۱۳).

مجلس دوم: آمدن کنیزان رودابه به دیدن زال، ۱۴۷ × ۳۱۰ مم.
مجلس سوم: آمدن سیندخت به پیش سام با پیغام دوستی، ۱۳۷ × ۳۱۳ مم.

مجلس چهارم: به دنیا آمدن رستم، اندازه ۱۳۶ × ۳۰۶ م. م.
(تصویر ۱۵).

مجلس پنجم: نبرد زال با کلباد و سپاه شماساس، ۱۴۳ × ۲۵۵ مم.

مجلس ششم: گرفتن رستم رخس را، ۱۴۳ × ۲۵۵ مم.
مجلس هفتم: رزم رستم با دیو سپید، ۱۸۶ × ۳۰۵ مم.
(تصویر ۱۶)

مجلس هشتم: به آسمان رفتن کیکاوس به اغوای ابلیس،
۱۴۵ × ۲۵۲ مم.

تصویر ۱۶- رزم رستم با دیو
سپید، ۱۸۶ × ۳۰۵ مم، شاهنامه
شاملو، کتابخانه کاخ موزه
نیاوران، تهران.
ماخذ: (انتشارات زرین و سیمین)

تصویر ۱۳- پند دادن منوچهر لشکریان را پس از کشته شدن سلم، ۱۴۰ × ۲۵۲ مم.
و سرلوح میانی در صفحه روبروی آن، شاهنامه شاملو، کتابخانه کاخ موزه نیاوران،
تهران.

و ساخت این نسخه اگر چه در هرات انجام یافته اما شیوه اجرای نگاره‌های آن پیوندی آشکار با آثار نقاشان اواخر سده دهم و اوایل سده یازدهم در قزوین و اصفهان دارد. در واقع خلاقیت هنرمندانی که تا حوالی سال ۱۰۰۶ در کتابخانه سلطنتی قزوین فعال بودند، از یکسو در مکتب اصفهان به شکوفایی رسید و از سوی دیگر در هرات و در کتابخانه حسین خان و حسن خان شاملو دنبال شد و مورد حمایت قرار گرفت. در مجموع قلم بیش از یک هنرمند در نقاشی‌ها دیده می‌شود. در برخی از نگاره‌ها زنان قدبلند و کشیده اندامی نقاشی شده‌اند، به نحوی که تناسبات پیکر آنها بلندتر از معمول است و از مردان قدبلندتر دیده می‌شوند؛ همان خصوصیتی که در آثار محمدی و شاگرد او محمد مومن دیده می‌شود. در صخره‌نگاری، چهره‌پردازی، کشیدن اسب‌ها و رنگ‌آمیزی در نگاره‌ها نیز تفاوت قلم دیده می‌شود. در نگاره‌هایی نیز به شیوه معمول رقع‌نگاری‌های مکتب اصفهان، تصاویر حیوانات خانگی مثل سگ و گربه نقاشی شده است، مثلاً در مجلس تولد رستم و مجلس دیدار اسکندر با گوش بستر (مجلس چهارم، تصویر ۱۵ و مجلس سی و نهم، تصویر ۱۴). این مسئله معمولاً در شاهنامه‌های قدیمی‌تر دیده نمی‌شود. رنگ‌آمیزی زمینه تعدادی از نقاشی‌ها نیز ناتمام مانده است و البته آسیب‌هایی نیز به واسطه چسبندگی بعضی از صفحه‌ها در تعدادی از نقاشی‌ها به

تصویر ۱۵- به دنیا آمدن رستم، اندازه
۱۳۶ × ۳۰۶ م، شاهنامه شاملو، کتابخانه
کاخ موزه نیاوران، تهران.
ماخذ: (انتشارات زرین و سیمین)

تصویر ۱۸- جنگ طوس با فرود و کشته شدن اسب طوس، ۱۴۷ × ۲۵۲ مم. شاهنامه شاملو، کتابخانه کاخ موزه نیاوران، تهران. ماخذ: (انتشارات زرین و سیمین)

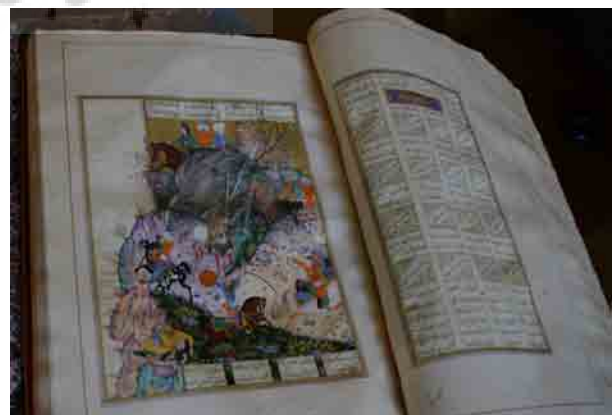
تصویر ۱۷- گذشتن سیاوش از آتش، ۱۳۵ × ۲۵۲ مم. شاهنامه شاملو، کتابخانه کاخ موزه نیاوران، تهران. ماخذ: (انتشارات زرین و سیمین)

مجلس هجدهم: نبرد سپاه فریبرز با سپاه پیران، ۱۴۰ × ۲۵۰ مم.
 مجلس نوزدهم: بخشیدن کیخسرو طوس و سپاه او را به اندرز رستم، ۱۵۰ × ۲۵۰ مم.
 مجلس بیستم: شبیخون کردن ایرانیان سپاه توران را در کوه همان، ۱۸۸ × ۲۵۲ مم. (تصویر ۱۹)
 مجلس بیست و یکم: سخن گفتن رستم با سپاه ایران در باب پیران، ۱۷۵ × ۳۱۵ مم.
 مجلس بیست و دوم: به کمند گرفتن رستم خاقان چین را، ۱۳۵ × ۲۵۲ مم.
 مجلس بیست و سوم: کشتی گرفتن رستم با پولادوند، ۱۳۲ × ۲۵۲ مم.
 مجلس بیست و چهارم: انداختن اکوان دیو رستم را به دریا، ۱۳۴ × ۲۵۳ مم.
 مجلس بیست و پنجم: از دار رهایی یافتن بیژن با درخواست پیران از افراسیاب، ۱۳۳ × ۲۵۱ مم.
 مجلس بیست و ششم: برآوردن رستم بیژن را از چاه،

مجلس نهم: رزم سهراب با هجیر، ۱۵۰ × ۲۵۳ مم.
 مجلس دهم: زاری رستم بر سهراب، ۱۴۰ × ۲۵۳ مم.
 مجلس یازدهم: گذشتن سیاوش از آتش، ۱۳۵ × ۲۵۲ مم. (تصویر ۱۷)
 مجلس دوازدهم: دیدار سیاوش و افراسیاب، ۱۳۷ × ۲۵۳ مم.
 مجلس سیزدهم: آمدن پیران و پسه به سیاوشگرد، ۱۴۵ × ۲۵۰ مم.
 مجلس چهاردهم: کشته شدن سیاوش بدست گروی، ۱۳۷ × ۳۰۰ مم.
 مجلس پانزدهم: با گرز زدن هومان رستم را و گریختن افراسیاب از چنگ رستم، ۱۴۰ × ۳۰۰ مم.
 مجلس شانزدهم: رها کردن گیو پیران را به خواست فرنگیس و خستن گوش او، ۱۳۷ × ۲۹۰ مم.
 مجلس هفدهم: جنگ طوس با فرود و کشته شدن اسب طوس، ۱۴۷ × ۲۵۲ مم. (تصویر ۱۸)

تصویر ۲۰- شبیخون زدن شاپور به قیصر روم، ۱۳۵ × ۲۵۲ مم، شاهنامه شاملو، کتابخانه کاخ موزه نیاوران، تهران. ماخذ: (انتشارات زرین و سیمین)

تصویر ۱۹- شبیخون کردن ایرانیان سپاه توران را در کوه همان، ۱۸۸ × ۲۵۲ مم، نگاره پاک شدگی و صفحه روبروی آن با موبنویسی و تذهیب، شاهنامه شاملو، کتابخانه کاخ موزه نیاوران، تهران.

۱۳۵ × ۲۵۰ مم.
 مجلس سی و هشتم: نبرد رستم و اسفندیار، ۱۳۳ × ۲۵۱ مم.
 مجلس سی و هفتم: کشته شدن دارا و اندرز او در حال مرگ به اسکندر، ۱۳۵ × ۲۵۰ مم.
 مجلس سی و هشتم: شناختن قیدافه اسکندر را از روی تصویر او، ۱۳۵ × ۲۵۰ مم.
 مجلس سی و نهم: دیدن اسکندر گوش بستر را در راه بابل، ۱۳۵ × ۲۵۰ مم. (تصویر ۱۴)
 مجلس چهلم: باز شناختن ارشیر فرزند خود را در میدان چوگان، ۱۳۵ × ۲۵۰ مم.
 مجلس چهل و یکم: شبیخون زدن شاپور به قیصر روم، ۱۳۵ × ۲۵۲ مم. (تصویر ۲۰)
 مجلس چهل و دوم: شکار کردن بهرام گورهای نر و ماده را، ۱۳۵ × ۲۵۲ مم.
 مجلس چهل و سوم: کشتن بهرام از دهارا، ۱۳۵ × ۲۵۲ مم.
 مجلس چهل و چهارم: شکست دادن نوشیروان فروریوس و گرفتن دژ قالینیوس را، ۱۳۳ × ۲۵۲ مم.

۱۴۰ × ۲۵۰ مم.
 مجلس بیست و هفتم: رزم گیو و پیران، ۱۳۵ × ۲۵۰ مم.
 مجلس بیست و هشتم: رزم گودرز با پیران و یسه و کشته شدن پیران، ۱۳۲ × ۳۱۰ مم.
 مجلس بیست و نهم: کشته شدن شیدیه بدست کیخسرو، ۱۳۷ × ۲۵۰ مم.
 مجلس سی ام: رزم کیخسرو با افراسیاب و گرفته شدن گنگ دژ، ۱۳۷ × ۲۵۰ مم.
 مجلس سی و یکم: گرفتار شدن افراسیاب و کشته شدن او بدست کیخسرو، ۱۳۵ × ۲۹۳ مم.
 مجلس سی و دوم: دادن کیخسرو تاج پادشاهی را به لهراسب، ۱۳۵ × ۳۲۲ مم.
 مجلس سی و سوم: تار و مار کردن زیر سپاه ارجاسب را، ۱۳۴ × ۲۵۰ مم.
 مجلس سی و چهارم: کشتن اسفندیار شیر را در خوان دوم، ۱۳۷ × ۲۵۱ مم.
 مجلس سی و پنجم: آمدن بهمن به نخجیر گاه رستم،

نتیجه

به کاخ گلستان تهران، نشان می‌دهد که این دو شاهنامه همزمان و در یک کارگاه مرمت و باز مجلد شده‌اند. پاک‌شدگی صفحه یادداشت‌های ابتدای شاهنامه نیز گویای خارج کردن این نسخه از کتابخانه سلطنتی قاجارها است. پنهان ماندن این نسخه مصور در یک مجموعه خصوصی تا پیش از رسیدنش به دفتر مخصوص فرح پهلوی، باعث شده است که هیچ پژوهشگری اطلاعی از آن نداشته و نداده باشد. از سوی دیگر، وقوع انقلاب اسلامی ایران و مسدود شدن موجودی کاخ‌های سلطنتی، آن را تا به امروز از دیده‌ها نمانده داشته است. اینک با معرفی آن در این نوشتار، چهره این اثر ارزنده هنر دوران صفوی در هرات آشکار شده و می‌تواند پژوهش‌های بازنگرانه تازه‌ای را پیرامون مکتب هرات اوایل سده یازدهم و هنرمندان آن موجب شود.

شاهنامه شاملو از نسخه‌های ارزنده‌ایست که در اوایل سده یازدهم در هرات، به سفارش حسین خان شاملو و به خط محمد مومن ابن محمد قاسم و مشهور به اصح کرمانی تهیه شده است. اگرچه نگاره‌های این نسخه فاقد امضا و نام نگارگر هستند، اما با توجه به شواهد مکتوب و مصور می‌توان از حداقل دو نقاش، یکی حبیب‌الله ساوهای و دیگری محمدی هروی به عنوان مصوران آن نام برد. این نسخه که در سده سیزدهم مرمت شده است، اگرچه امروزه دارای ۴۴ نگاره است ولی بر اساس یادداشت سیاق و کمود برخی از صفحه‌های آن، در اصل دارای حداقل ۵۵ تصویر بوده است. جلد روغنی این شاهنامه نیز دارای دو نقاشی استادانه از رزم پهلوانان شاهنامه‌ایست که فاقد امضا هستند ولی شیوه کار نقاشان سده ۱۳ را نشان می‌دهند. وجود جلد روغنی دیگری با نقاشی‌های مشابه بر روی نسخه‌ای از شاهنامه متعلق

پی‌نوشت‌ها

کتابخانه کاخ موزه نیاوران به بررسی جهت معرفی آن پرداختم. چه بسا نسخه‌های ناشناخته دیگری که هنوز اطلاعی از آنها در دست نیست و باید منتظر بود تا بطور اتفاقی پرده از رخسار آنها به یکسو رفته و به دوستداران هنر و فرهنگ ایران معرفی شوند.
 ۴ آقای شریف زاده نام کاتب را نیز میرزا صالح ذکر کرده در حالی که آقای سید محمدباقر نجفی مولف کتاب شاهنامه‌های ایران، در معرفی این نسخه نوشته است که میرزا صالح در صفحه اول نسخه بالای مهر ناصرالدین شاه نوشته است: "این کتاب شاهنامه کاتبش معلوم نیست." علاوه بر این آقای نجفی تاریخ ورود آن را به کتابخانه ناصر ص سال ۱۲۸۶ قمری نوشته

۱ عنوان کامل دفتر مخصوص، "دفتر مخصوص علیا حضرت شهبانوی ایران" بوده است که از همان زمان به دفتر مخصوص شهرت داشته است.
 ۲ برخی از تصاویر این مقاله که با عنوان "ماخذ: انتشارات زرین و سیمین" مشخص شده از مجموعه این انتشارات اخذ شده که قرار است شاهنامه مورد بحث مقاله را در قالب کتاب با تالیف نگارنده منتشر نماید.
 ۳ حین تالیف مطالبی در خصوص شاهنامه‌های مصور برای کتابی که آقای داودی پور - صاحب انتشارات سیمین و زرین - برای نشر شاهنامه‌های تازه درخواست کرده بود، به نسخه مورد نظر دست یافتیم و با توجه به کیفیت نگاره‌های آن و ناشناخته‌بودن نسخه، با همکاری خانم پروانه احمدی مسئول

ریشار، فرانسیس (۱۳۸۳)، جلوه‌های هنر پارسی، نسخه‌های نفیس ایرانی قرن ۶ تا ۱۱ هجری قمری موجود در کتابخانه ملی فرانسه، ترجمه ع. روح بخشیان، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران. سومر، پرفسور فاروق (۱۳۷۱)، نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی، مترجمین: دکتر احسان اشراقی و دکتر محمد تقی امامی، نشر گستره، تهران.

شریف زاده، سید عبدالمجید (۱۳۷۰)، نامور نامه، معاونت پژوهشی سازمان میراث فرهنگی با همکاری اداره کل موزه‌های تهران، تهران. فردوسی، حکیم ابوقاسم (۱۳۵۷)، شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی (متن کامل)، موسسه انتشارات امیر کبیر، تهران.

قمی، قاضی احمد (۱۳۵۲)، گلستان هنر، به تصحیح احمد سهیلی خوانساری، کتابخانه منوچهری، تهران.

عالی افندی، مصطفی (۱۳۶۹)، مناقب هنروران، ترجمه دکتر توفیق ه. سبحانی، سروش، تهران.

کریم زاده تبریزی، محمد علی (۱۳۶۴)، احوال و آثار نقاشان قدیم ایران، جلد دوم، مستوفی، تهران.

کریم زاده تبریزی، محمد علی (۱۳۷۰)، احوال و آثار نقاشان قدیم ایران، جلد سوم، لندن.

نجفی، سید محمد باقر (۱۳۷۵)، شاهنامه‌های ایران، سفارت جمهوری ایران در آلمان، کلن.

Stchoukine, Ivan (1964), Les Peintures Des Manuscrits De Shah Abbas I A La Fin Ded Safavis, librairie orientaliste paul geuthner, Paris.

Welch, Antony (1976), Artists For the Shah, yale university Press, New Hawen & London.

است (نجفی، ۱۳۷۵، ۵۰۱). از این تاریخ و شباهت روی جلد مصور روغنی و صحافی آنها معلوم می‌شود که هر دوی این نسخه‌ها که در یک زمان و در یک کارگاه مورد مرمت قرار گرفته‌اند، احتمالاً در یک تاریخ هم به کتابخانه ناصری وارد شده‌اند.

۵ توضیح اینکه اوراق این نسخه شماره‌گذاری نشده‌اند و شماره‌هایی که در این نوشتار برای صفحات نسخه ذکر می‌شود با احتساب اوراق در وضع موجود نسخه توسط نگارنده شمارش شده‌اند.

۶ با توجه به ابیات ناقص که هر صفحه بطور متوسط شامل ۵۸ بیت بوده است و تعداد صفحه‌های مفقود، ممکن است تعداد نگاره‌های مفقود به صورت اوراق منفرد مصور در برخی از مجموعه‌ها نگهداری شوند. البته باید اضافه کرد که جای یکی از نگاره‌های مفقود در صفحه ۹۹ خالی گذاشته شده است. با توجه به خط پشت و روی این ورق و یکی بودن آن با خط کلمات رکامه و نیز با توجه به متن و حاشیه نشدن این ورق که هنگام مرمت نسخه در زمان قاجار به نسخه اضافه شده است، مشخص است که این ورق در اصل خود دارای نگاره بوده و مرمت کننده نیز فقط چهار بیت روی برگ ۵۰ را بازنویسی کرده است. بنابراین اگر یادداشت سیاق مبنی بر اینکه نسخه دارای ۵۵ تصویر بوده، بعد از مرمت نوشته شده باشد و صفحه سفید جزو صفحه‌های مصور محاسبه نشده باشد، می‌شود نتیجه گرفت که در اصل نسخه دارای ۵۶ تصویر بوده است.

فهرست منابع

بیانی، مهدی (۱۳۶۳)، احوال و آثار خوشنویسان (جلد سوم و چهارم)، انتشارات علمی، تهران.

ترکمان، اسکندر بیگ (۱۳۸۷)، تاریخ عالم آرای عباسی (دوره دو جلدی)، زیر نظر و با تنظیم فهرستها و مقدمه: ایرج افشار، انتشارات امیر کبیر، تهران.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی